

अर्थतन्त्रको सामाजिक र राजनीतिक प्रभाव

प्रकाश थापामगर

p.thapa@outlook.com

लेखसार

समाज अर्थतन्त्रकै अभिव्यक्ति हो । अर्थतन्त्र जुन प्रकारको छ, समाज पनि त्यही प्रकारले सबल वा निर्बल हुन्छ । त्यही सीमाभित्र रहेर अर्थतन्त्रका सामाजिक र राजनीतिक प्रभाव अभिव्यक्त हुन्छन् । प्रस्तुत लेखमा नेपालको वर्तमान अर्थतन्त्रलाई आधार बनाएर त्यसको सामाजिक र राजनीतिक प्रभावबारे चर्चा गरिएको छ । यस लेखको सार हाम्रो देशको वर्तमान अर्थतन्त्र कमजोर मात्रै होइन, परनिर्भरसमेत रहेकाले त्यसको प्रतिबिम्ब सामाजिक र राजनीतिक क्षेत्रमा देखा परेको पुष्टि गर्नु हो । त्यस क्रममा सामाजिक प्रभाव र राजनीतिक प्रभावबारे सङ्क्षेपमा तथ्य विचार गरिएको छ । अमूर्त प्रकारले भन्दा पनि अर्थतन्त्रका प्रतिनिधिमूलक तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेर त्यस आधारमा सामाजिक र राजनीतिक अवस्थासम्बन्धी निष्कर्ष खोज्ने प्रयास गरिएको छ । त्यस क्रममा सम्बन्धित क्षेत्रका आधिकारिक तथ्याङ्क प्रस्तुत गरिएको छ । यो अध्ययन वर्तमान सामाजिक विकृतिको आधार अर्थतन्त्रको कमजोर र परनिर्भर अवस्था नै हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न गरिएको हो । अध्ययनबाट त्यो लक्ष्य प्राप्त भएको छ । अर्थतन्त्र दुर्बल वा परनिर्भर भएकै कारण त्यसको प्रतिबिम्बस्वरूप सामाजिक समस्या उत्पन्न भएका छन् । त्यही समाजबाट राजनीतिक नेतृत्व आएकाले आर्थिक र सामाजिक समस्या समाधान हुन सकिरहेको छैन ।

शब्दकुञ्जी : अर्थराजनीति, औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण, विप्रेषण ।

विषय प्रवेश

अर्थतन्त्र भनेको सरकारले देशको अर्थसम्बन्धी कारोबार सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय आयव्ययको सन्तुलन र स्थिरता कायम राख्ने दृष्टिले निर्धारण गरेको नीति वा प्रणाली हो । अर्थतन्त्र

मानिसको जीविकासँग सम्बन्धित छ । त्यसैले यसको सामाजिक र राजनीतिक प्रभाव प्रकट हुन्छ । त्यस सन्दर्भमा सबैभन्दा पहिला अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्थाबारे छानबिन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसपछि मात्रै अर्थतन्त्रको सामाजिक र राजनीतिक प्रभाव कुन प्रकारको छ ? त्यसको आयाम कति व्यापक छ ? त्यसले कुन दिशा ग्रहण गरिरहेको छ ? जस्ता विषयमा धारणा बनाउन सकिने छ । यस लेखमा अर्थतन्त्रको अवस्था, त्यसको सामाजिक र राजनीतिक प्रभावबारे चर्चा गरिने छ ।

समाज के हो ? खासगरी अर्थतन्त्रको सन्दर्भमा समाजलाई कसरी बुझ्ने ? समाजको परिभाषापछि यहाँ कृषिक्षेत्रको पछिल्लो तथ्याङ्क, कृषिमा आत्मनिर्भरताको अवस्था र राज्यतर्फबाट दिइने प्रोत्साहन, उद्योगको अवस्था, आत्मनिर्भर बन्न सक्ने वस्तु, व्यापारव्यवसाय र राजस्वबारे तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि सामाजिक प्रभावका विभिन्न रूप तथा राजनीतिक प्रभावबारे चर्चा गरिएको छ ।

अर्थतन्त्रको अध्ययन बृहत् छ । त्यसको अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भसँग तुलनात्मक अध्ययन आवश्यक हुन्छ । तर शब्द सङ्ख्याको सीमाका कारण बृहत् अध्ययन सम्भव भएन । कृषि, उद्योग, विप्रेषण र राजस्वका प्रतिनिधिमूलक तथ्याङ्क र त्यसको संश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गरी यो अध्ययन गरिएको छ ।

समाज वा सामाजिक सम्बन्ध

समाज वा सामाजिक सम्बन्ध के हो ? त्यसको अर्थ वा अर्थतन्त्र (उत्पादन सम्बन्ध) सँग कस्तो सम्बन्ध रहन्छ ? त्यसको राजनीतिसँग कस्तो सम्बन्ध रहन्छ ? त्यसका बारेमा विद्वान् कार्ल मार्क्स भन्छन्- आफ्नो अस्तित्वको सामाजिक उत्पादनमा मानिस अपरिहार्य रूपमा यस्ता निश्चित सम्बन्धसँग बाँधिएको हुन्छ, त्यो उसको इच्छादेखि स्वतन्त्र हुन्छ अथवा ऊ उत्पादनको आफ्नो भौतिक शक्तिको विकासको निश्चित चरणानुरूप उत्पादन सम्बन्धसँग बाँधिएको हुन्छ । उत्पादन सम्बन्धको समग्र रूप नै समाजको त्यो आर्थिक संरचना वा वास्तविक आधार हुन्छ, जसमाथि कानुनी र राजनीति माथिल्लो संरचना

उभिएको हुन्छ । सामाजिक चेतनाका निश्चित स्वरूप त्यसैअनुरूप हुन्छन् (मार्क्स, सन् १८५९, पृ. २) । यसरी उत्पादन सम्बन्ध आधार हो भने समाज भनेको त्यसैको समग्रता हो । त्यसमाथि माथिल्लो संरचना उभिएको हुन्छ । माथिल्लो संरचना भनेको कानुनी, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक पक्ष हुन् ।

मानव चेतनाका माध्यमबाट सामाजिक र राजनीतिक चरित्र निर्धारण हुन्छ । त्यसका बारेमा मार्क्स भन्छन्- त्यो मानिसको चेतना हुँदैन, जसले उसको अस्तित्वलाई निर्धारण गर्दछ । बरु त्यो उसको सामाजिक अस्तित्व नै हुन्छ, जसले उसको चेतनालाई निर्धारण गर्दछ (मार्क्स, सन् १८५९, पृ. २-३) । मार्क्सका यी अवधारणाबाट सामाजिक र राजनीतिक चेतनाको आधार अर्थतन्त्र नै रहेको प्रस्ट हुन्छ । उनका अनुसार सामाजिक र राजनीतिक चेतनाको मूल्याङ्कन उत्पादन सम्बन्धको आधारमा गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको तार्किक निष्कर्ष समाजको आधारभूत तत्त्व अर्थतन्त्र वा उत्पादन सम्बन्ध हो ।

नेपाली अर्थतन्त्रको सामान्य अवस्था

अब सैद्धान्तिक-वैचारिक पक्षबाट अघि बढेर अर्थतन्त्रको ठोस तथ्याङ्कमा प्रवेश गर्ने प्रयास गरिन्छ । त्यस क्रममा नेपाली अर्थतन्त्रको सारसङ्केप उजागर गर्ने प्रयत्न गरिनेछ ।

कृषिक्षेत्र

नेपालको कृषिक्षेत्र सन्तोषजनक छैन । गत दश वर्षको (वि. सं २०६८-२०७८ सालको) मात्रै तथ्याङ्क हेर्ने हो भने कृषिक्षेत्रमा अवनति नै भएको देखिन्छ । कृषिक्षेत्रको सामान्य विशेषता कृषक परिवारको सङ्ख्या बढ्नु र खेती गर्ने जग्गा घट्दै जानु वा टुक्रिँदै जानु हो । सातौँ राष्ट्रिय कृषिगणना-२०७८ मा पनि यस्तै स्थिति छ । वि. सं २०६८ सालको कृषिगणनामा ३८,३९,००० हजार कृषक परिवार रहेकोमा वि. सं २०७८ सालमा बढेर ४९,३९,००० हजार पुगेको छ । कृषक परिवारअन्तर्गतको जग्गा २,५२६ हेक्टरबाट घटेर २,२९८ पुगेको छ

(रा.त.का., २०८०, पृ. ११-१२) । यसले कृषि जमिन अन्यत्र प्रयोग भइरहेको तथ्य देखाउँछ। कृषियोग्य जमिन घटे पनि त्यसको औद्योगिकीकरण हुन सके धेरै प्रतिफल प्राप्त हुने भए तापनि त्यो स्थिति छैन । किनकि पछिल्लो कृषिगणना-२०६८ मा कृषक परिवारसँग कुल १,२०,९६,००० हजार कित्ता रहेकोमा विसं २०७८ सालमा त्यो घटेर १,१५,२४,००० हजार कित्तामा सीमित हुन पुगेको छ। पछिल्लो कृषिगणनामा कृषक परिवारको सरदर जमिनको आकार ०.६६ हेक्टर रहेकोमा वि. सं २०७८ सालमा घटेर ०.५५ हेक्टर भएको छ (रा. त. का., पृ. १३) । अर्थतन्त्रको स्वाभाविक विकासको प्रवृत्तिअनुसार यसो हुनु स्वाभाविकै हो ।

अस्थायी बाली र बाँझो जग्गा

कृषिमा औद्योगिकीकरण हुँदा स्थायी बालीको तुलनामा अस्थायी बाली लगाएको जमिनको क्षेत्रफल बढ्दै जान्छ । त्यसको पछाडिको कारण कृषिमा नगदेबालीको सघनता बढ्दै जानु हो । तर हामीकहाँ अस्थायी बाली लगाएको जमिनको आकार घट्दै गएको देखिन्छ । कृषिगणना-२०६८ को तुलनामा वि. सं २०७८ सालमा अस्थायी बाली लगाउने जमिनको क्षेत्रफल १८ प्रतिशतले घटेको छ । फलस्वरूप यस अवधिमा अस्थायी चौरचरन ४५ प्रतिशतले र बाँझो जग्गा ९५ प्रतिशतले बढेको छ । यद्यपि यस अवधिमा थोरै भए पनि सिँचाइको आकार र स्थायी बालीबालीको सघनता बढेको छ (रा. त. का., पृ. १४-१६) । पछिल्लो समयमा रासायनिक मल, विषादी, उन्नत बिउबिजन र कृषि औजारको सङ्ख्या बढेको छ । त्यसका बाबजुद कृषिक्षेत्रमा नै आमूल परिवर्तन आउने गरी कृषि औजारको उपयोग बढेको छैन । ती कृषि औजारसमेत विदेशबाट आयात गरिएको छ (रा. त. का., पृ. २२) । यसैगरी घरपालुवा जनावर र पशुपक्षीमध्ये गाईगोरुजस्ता उत्पादनको साधन बनेका पशुको सङ्ख्या घटेको छ । आधुनिक कृषि औजारको प्रयोगसँगै गाईगोरुजस्ता पशुको सङ्ख्यामा कमी आउनु स्वाभाविकै हो । विगत दशकमा मासुजन्य पदार्थका लागि भेडाभेडी, बाख्रा, च्याङ्ग्रा,

सुँगुर, बङ्गुर, बँदेलपालन बढेको छ । यही स्थिति कुखुरापालनको छ । कुल कृषक परिवारमध्ये ४४ प्रतिशत कुखुरापालनमा लागेका छन् (रा. त. का., पृ. २२-२६) । पछिल्लो समयमा माछापालन, च्याउखेती, मौरीपालन, फूलखेती र नर्सरीखेतीका नयाँ आयाम खुलेका छन् । यस क्षेत्रमा रोजगारी त नभनौं, थोरै भए पनि स्वरोजगारी बढेको छ ।

कृषिमा आत्मनिर्भरता

पछिल्लो समयमा कृषिबाट जनशक्ति पलायन हुने सिलसिला बढ्दै गएको छ । त्यसका बाबजुद कृषिमा स्थायी रूपमा काम गर्ने कामदार थोरै बढेका छन् । विसं २०६८ सालमा ७२,३०० स्थायी कामदार राखिएकोमा विसं २०७८ सालमा बढेर ७४,५०० पुगेको छ । अस्थायी कामदार भने थोरै घटेको छ तथा अर्मपर्ममा कामदार लगाउने प्रक्रिया कम भएको छ । वि.सं २०६८ सालमा एक कृषक परिवारले सरदर २७ दिन पर्ममा काम लगाएकोमा विसं २०७८ सालमा घटेर २१ दिनमा भरिएको छ (रा. त. का., पृ. ३६-३७) । यसबाट कृषिक्षेत्रमा अरूको सहयोग लिने प्रवृत्ति घट्दै गएको स्पष्ट हुन्छ ।

कृषक परिवारको कृषिकार्य र गैरकृषिकार्यको मूल्याङ्कन गर्दा ३८ प्रतिशत किसान कृषिकार्यमा मात्रै संलग्न भएको देखिन्छ भने ६२ प्रतिशत किसान गैरकृषिकार्यमा समेत संलग्न भएका छन् । यसको अर्थ ६२ प्रतिशत कृषक परिवार कृषिसँगै अन्य काममा संलग्न हुनु हो । यससँग सम्बन्धित अर्को विषय पनि रहेको छ । जसअनुसार वि.सं २०६८ सालमा ८१ प्रतिशत कृषकले कृषिलाई मुख्य पेसा बनाएकोमा वि. सं २०७८ सालमा त्यो प्रतिशत घटेर ७९ प्रतिशत पुगेको छ (रा.त. का., पृ. ३८) । कुल ६२ प्रतिशत परिवार कृषिकार्यमा संलग्न भएको र त्यसले ६७ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई कृषिसँग जोडेको भए पनि ५५ प्रतिशत कृषक परिवारलाई खान पुग्दैन । यद्यपि खान नपुग्ने परिवारको तथ्याङ्कमा ५ प्रतिशतले सुधार आएको छ (रा.त. का., पृ. ३८) । त्यसैगरी ६९ प्रतिशत कृषक परिवारले आफ्नो सम्पूर्ण उत्पादन घरायसी कार्यमा खर्च गरेका छन् । २५ प्रतिशत कृषक परिवारले

घरायसी कार्यमा प्रयोग गरेर केही बिक्री गरेका छन् । मुख्यतः बिक्री र केही मात्रै घरायसी प्रयोग गर्ने किसान ५ प्रतिशत मात्रै छन् । १ प्रतिशत किसानले मात्रै आफ्ना सबै उत्पादन बिक्री गर्दछन् (रा.त.का., पृ. ४३) । कृषिमा उत्पादकत्व न्यून हुनुका साथै ७० प्रतिशत कृषक परिवारको आम्दानीको मुख्य स्रोत कृषि हो भने ३० प्रतिशतले कृषिमा अल्फिएर पनि अन्य स्रोतलाई मुख्य मानेका छन् । त्यसैगरी ७४ प्रतिशत कृषक परिवार अन्य आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न छन् भने २६ प्रतिशत कृषक परिवारले अन्य आर्थिक क्रियाकलाप गरेका छैनन् (रा. त. का., पृ. ४४-४५) । हाम्रो देशमा कृषिक्षेत्रको औद्योगिकीकरण नभएकाले कृषिमा सहभागी किसानले वैकल्पिक पेसा अपनाउनुपर्ने बाध्यता छ ।

राज्यको प्रोत्साहन

उद्योगका तुलनामा कृषि थोरै मुनाफा दिने क्षेत्र हो । तर कृषि विना मानव जीवनको अस्तित्व सम्भव छैन । त्यसैले विकसित देशले समेत कृषिमा सहूलियत दिने गरेका छन् । यस्तो सहूलियतलाई तीन भागमा बाँड्न सकिन्छ- उत्पादनको क्रममा, प्रशोधनको क्रममा र बजारीकरणको क्रममा । हामीसँग यी तीनओटै क्षेत्रमा के कति सहूलियत दिइयो भन्ने तथ्याङ्क छैन । तर कृषिगणनाले बिमा र सरकारी अनुदानको सङ्क्षिप्त तथ्याङ्क समेटेको छ ।

विगत दशकमा कृषि ऋण लिएर खेती गर्ने प्रचलन घट्दै गएको देखिन्छ । उनीहरूको आर्थिक उन्नतिले कृषि ऋण लिनेको सङ्ख्या घटेको भए राम्रो हुन्थ्यो । तर त्यसका विपरीत उपयुक्त प्रतिफल नमिल्नुकै कारण कृषि ऋण लिन छाडिएको हो भन्ने तथ्यको खोजी गर्नु पर्दैन । कृषि ऋण लिने किसानको सङ्ख्या हेर्दा वि.सं २०६८ सालको कृषिगणनामा २२ प्रतिशत रहेकोमा वि.सं. २०७८ सालमा घटेर १२ प्रतिशत पुगेको छ । त्यसमध्ये ३९ प्रतिशत किसानले बैङ्कबाट नभएर सहकारीबाट ऋण लिएका छन् । फेरि पनि हामीले यसमा सन्तोष लिनुपरेको छ । किनकि गत कृषिगणनामा ३५ प्रतिशतले आफन्तबाट ऋण लिएका थिए । अहिले त्यो प्रतिशत घटेको छ (रा.

त. का., पृ. २९) । कृषि बिमाको अवस्था चिन्ताजनक छ । देशमा ४ प्रतिशत किसानले मात्रै कृषिविमा गरेका छन् भने बाँकी ९६ प्रतिशतले गरेका छैनन् । यी ४ प्रतिशत किसानमध्ये पनि ८४ प्रतिशतले पशुपन्छीपालनका लागि बिमा गरेका छन् । अन्न, तेलहन, दलहन, तरकारी र फलफूलका क्षेत्रमा थोरै किसानले मात्र बिमा गरेका छन् (रा.त.का., पृ. ३०) । सरकारी अनुदानको अवस्था त्यस्तै छ । ९३ प्रतिशत किसानले अनुदान लिएका छैनन्, जम्मा ७ प्रतिशत किसानले अनुदान लिएका छन् । यो सात प्रतिशतलाई १०० प्रतिशत मान्दा ४६ प्रतिशत किसानले यस्तो अनुदान रासायनिक मलका लागि लिएका छन् (रा.त.का., पृ. ३०) । तर रासायनिक मल समयमै उपलब्ध नगराइँदा यो अनुदान कति प्रभावकारी भएको छ भन्ने विषयमा छलफलसम्म नहुनु दुःखको कुरा हो ।

उद्योगको अवस्था

उद्योगको क्षेत्र धेरै समस्याग्रस्त छ । लगानी तथा कच्चा पदार्थको अभाव र प्रविधिमा परनिर्भरता, दक्ष जनशक्तिको अभाव र उद्योगका आधारभूत समस्या हुन् । व्यापारमा पनि त्यत्तिकै समस्या छ । नेपाल नेसनल इन्डस्ट्रियल सर्भे (सन् २०१९-२०२०) का अनुसार नेपालका उद्योग मुख्यतः गुजारामुखी वस्तु उत्पादनमा केन्द्रित छन् भने आकारका हिसाबले साना उद्योगको प्रचुरता छ । नेपालका उद्योगलाई चार भागमा वर्गीकरण गरिएको छ -

- क. उत्पादन
- ख. जलप्रबन्ध, फोहर व्यवस्थापन
- ग. बिजुली, ग्यास, बाफ र घरेलु उपकरण
- घ. खानी उत्खनन

त्यसमध्ये उत्पादनमूलक उद्योगले ९४.१ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ । आकारका हिसाबले उत्पादनमूलक क्षेत्रमा ९१ प्रतिशत साना उद्योग छन् । त्यसैगरी जलप्रबन्ध क्षेत्रमा ७३ प्रतिशत तथा बिजुली र ग्यासक्षेत्रमा ६५ प्रतिशत साना उद्योग छन् । खानीक्षेत्रमा भने ठुला उद्योगको प्रतिशत ७२ छ (के.त. वि. २०२२, पृ. XV) । कामदार वा स्वरोजगारीको प्रसङ्गमा उत्पादनमूलक क्षेत्रले धेरै रोजगारी खपत

गरेको छ । यस अवधिमा ४,४४,९६४ व्यक्ति उत्पादनसँग सम्बन्धित छन् भने ३,४६,१४३ कामदारले रोजगारी पाएका छन् (रा. त. का., पृ. XVI) । यस अवधिको दश प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रको तथ्याङ्क हेर्दा खाद्य उत्पादन क्षेत्रमा १५,८७१, कपडासम्बन्धी उद्योगमा ११,५८७, अन्य उत्पादनमा ७,९५६, फर्निचर उत्पादनमा ६,६९६, धातुजन्य उत्पादनमा ५,६१४, अन्य गैरधातुजन्य उत्पादनमा २,१३१, काठजन्य उत्पादनमा १,६७९, छपाइसम्बन्धी उद्योगमा १,६२७, जलसञ्चय क्षेत्रमा १,४५१ र विद्युत्सम्बन्धी क्षेत्रमा ९९४ उद्योग स्थापना भएको देखिन्छ (रा. त. का., पृ. XVIII) । देशलाई आत्मनिर्भर बनाउने ठुला उद्योग हामीकहाँ अझै स्थापना हुन सकेको छैन । कृषिमा जुन टुक्रे स्वामित्वको बोलवाला छ, त्यसैको प्रतिबिम्ब उद्योगमा पनि परेको छ । सोही सर्वेक्षणमा कुल ५६,६११ उद्योगमध्ये ठुला ५,०१७ र साना ५१,५९४ उद्योग छन् । उद्योगमा संलग्न कुल जनसङ्ख्या ४,४४,९६४ रहेकोमा ठुला उद्योगमा २,२८,१७० र साना उद्योगमा १,५६,७९४ जना संलग्न छन् । त्यस्तै कुल ३,४६,१४३ प्रत्यक्ष रोजगारीमध्ये ठुला उद्योगमा २,७४,३२४ जनाले तथा साना उद्योगमा ७१,८१९ जनाले काम पाएका छन् (रा. त. का., पृ. ११) । यसबाट ठुला उद्योगले पुँजी र रोजगारी धेरै उत्पादन गरेकाले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

सन् १९९१-९२ देखि सन् २०१८-१९ सम्म उद्योग क्षेत्रमा खासै प्रगति भएको देखिँदैन । यस अवधिमा कुल उद्योग ४,२७१ बाट बढेर ५,०१७ पुगेको छ । उद्योगमा संलग्न कुल जनसङ्ख्या २,२३,४६३ बाट बढेर २,८८,१७० पुगेको छ । उद्योगमा संलग्न कामदारको सङ्ख्या २,१३,६५३ बाट बढेर २,७४,३२४ पुगेको छ (रा. त. का., पृ. १२) । यही अवधिमा उद्योगमा संलग्न जनसङ्ख्याको सरदर सङ्ख्या पनि उस्तै छ । सन् १९९१-९२ मा एक उद्योगमा संलग्न सरदर सङ्ख्या ५२ रहेकोमा त्यो बढेर सन् २०१८-१९ मा ५७ पुगेको छ । प्रत्यक्ष रोजगारीको क्षेत्रमा सन् १९९१-९२ मा यस्तो सङ्ख्या ५० रहेकोमा सन् २०१८-१९ मा केही बढेर ५५ पुगेको छ (रा. त. का., पृ. १५) । उद्योग विभागले पनि

बर्सेनि औद्योगिक तथ्याङ्क सार्वजनिक गर्ने गर्दछ । तथ्याङ्कमा उद्योगको सङ्ख्या, त्यसमा संलग्न कामदार, विदेशी निवेशसँग सम्बन्धित विषय समावेश गरिन्छ । विभागले समग्र उद्योगलाई आठ क्षेत्रमा वर्गीकरण गरेको छ । जस्तै-

- क. कृषि तथा वन पैदावार
- ख. ऊर्जामूलक
- ग. सूचना, सञ्चार तथा प्रसारण प्रविधि
- घ. पूर्वाधार
- ङ. उत्पादनमूलक
- च. खनिज
- झ. सेवामूलक
- ञ. पर्यटन

उल्लिखित सबै क्षेत्रमा आव २०७९/८० मा कुल ३२२ उद्योग दर्ता भएका छन् । त्यसमध्ये सबैभन्दा धेरै सङ्ख्या उत्पादनमूलकको ११४ रहेको छ । उत्पादनमूलक क्षेत्रले गत वर्ष १०,१०२ जनालाई रोजगारी दिएको छ । हालसम्म यो क्षेत्रबाट कुल २३,३२४ जनाले रोजगारी पाएका छन् (उ. वि. २०८०, पृ. ५३) । हालसम्म देशमा ९,०८५ उद्योग छन् । त्यसमध्ये सबैभन्दा धेरै उद्योग उत्पादनमूलक क्षेत्रका २,३७६ छन् । उद्योगमा ६,८०,३२७ रोजगारी सृजना भएकोमा सबैभन्दा धेरै उत्पादनमूलक क्षेत्रले ३,५८,२२१ (२६ प्रतिशत) रोजगारी सृजना गरेको छ (उ. वि., पृ. ५५) । उद्योग विभागले औद्योगिक व्यवसाय ऐन-२०७६ अनुसार १५ करोड रुपियाँसम्म स्थिर पुँजी भएका लघु तथा घरेलु उद्यमलाई साना उद्योग, १५ देखि ५० करोड रुपियाँसम्म स्थिर पुँजी भएका उद्योगलाई मझौला उद्योग तथा ५० करोडभन्दा माथि स्थिर पुँजी भएकालाई ठुला उद्योग मानेको छ ।

उपरोक्त वर्गीकरणअनुसार आव २०७९/८० मा कुल ३२२ उद्योगमध्ये ठुला ६६, मझौला ७० र साना उद्योग १८६ ओटा छन् । हालसम्मको कुल ९,०८५ उद्योगमध्ये ठुला १,३७०, मझौला २,०८६ र साना ५,६२८ उद्योग छन् (उ. वि., पृ. ५५/५९) । आव २०७९/८० मा कुल ३२६ विदेशी उद्योग खुलेको पाइन्छ । त्यसले १६,९६५ जनालाई रोजगारी दिएको

छ। हालसम्मको कुल विदेशी उद्योगको सङ्ख्या ५,८५९ रहेको छ भने त्यसले ३,०२,०८५ जनलाई रोजगारी दिएको छ। यसमध्ये आव २०७९/८० मा ठुला उद्योग ५, मझौला २४ र साना २९७ ओटा छन्। ती विदेशी उद्योगमध्ये ठुला ३२७, मझौला ६२७ र साना ४,९०५ ओटा रहेका छन्। यस अवधिमा सबैभन्दा धेरै चीनले १४७ ओटा उद्योग दर्ता गराएको छ (उ.वि, पृ. १५८)।

आत्मनिर्भर वस्तुसम्बन्धी अध्ययन

देशलाई आत्मनिर्भर बनाउन सक्ने वस्तुका बारेमा वि.सं २०७८ सालमा अध्ययन गरिएको थियो। नेपालमा आत्मनिर्भर हुन सक्ने औद्योगिकवस्तुको विस्तृत अध्ययन शीर्षकको सो रिपोर्ट एउटा निजी संस्थाले तयार पारेको थियो। उद्योग विभागको स्वीकृतिमा गरिएको सो अध्ययनमा आत्मनिर्भर बन्न सकिने वस्तु किटानी गरेको थियो। ती हुन्—

- क. चिया,
- ख. विद्युतीय तार र कन्डक्टर,
- ग. जुत्ताचप्पल,
- घ. जस्तापाता
- ङ. पेन्ट

यो अध्ययनमा चिया दोब्बरभन्दा बढी निर्यात हुने गरेको भए पनि चियाबगानको क्षेत्रफल घटदै गएको, अत्यधिक महिलालाई रोजगारी दिएको र कच्चा पदार्थ नेपालमै उत्पादन भएको देखाइएको थियो। केवल (Cabel) र कन्डक्टर क्षेत्रमा उत्पादन क्षमता मागभन्दा धेरै कम रहेको, कच्चा पदार्थ विदेशबाट आयात भएको, प्रत्यक्षको तुलनामा अप्रत्यक्ष रोजगारी धेरै दिएको, साना स्केलका उद्योग ८४ प्रतिशत रहेको तथ्य दिइएको थियो। जुत्ताचप्पलका लघुउद्योगको सङ्ख्या अत्यधिक रहेको बताइएको छ। तिनीहरूले कुल मागमध्ये आधाभन्दा धेरै स्वदेशी उत्पादनले धानेको, ८० प्रतिशत कच्चा पदार्थ विदेशबाट आयात भएको, त्यसमध्ये काचोछाला नेपालबाटै निर्यात हुने गरेको बताइएको थियो।

यसैगरी पेन्ट उद्योगमा औसत उत्पादन क्षमता ५९ प्रतिशत रहेको देखाइएको छ। त्यसको

९० प्रतिशत माग घरेलु उत्पादनले धानेको, धेरै सङ्ख्या साना तथा घरेलु उद्योगको रहेको (१३७ ओटा), कच्चा पदार्थ र प्रविधि भारतबाट आयात गरिएको रिपोर्ट दिइएको थियो। जस्तापाताको क्षेत्रमा करिब सबै माग घरेलु उत्पादनले पूरा गरेको देखाइएको छ। यसको कच्चा पदार्थ पूरै आयात हुने गरेको र औसत उत्पादन क्षमता ६३ प्रतिशत रहेको उल्लेख थियो। सो अध्ययनमा चियाबाहेक अन्य चारओटा क्षेत्रमा कच्चा पदार्थ र प्रविधि बापत रकम बाहिरिएको देखिन्छ। यस आधारमा सरकारले कच्चा पदार्थको उत्पादन नेपालभित्रै गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ।

व्यापारव्यवसाय

व्यापारव्यवसायको तथ्याङ्कमा समग्र अर्थतन्त्रको सूचक व्यक्त हुन्छ। देश आत्मनिर्भर छ भने आयात नियन्त्रणमा हुन्छ। देश परनिर्भर छ भने आयात नियन्त्रणबाहिर हुन्छ। यदि देश साम्राज्यवादी छ भने अर्थतन्त्रमा निर्यात उल्लेखनीय हुन्छ। यसरी हेर्दा हाम्रो देश दोस्रो अवस्थामा छ। आव २०७९/८० मा नेपालको कुल वैदेशिक व्यापार १७ खर्ब ६९ अर्ब रुपियाँको थियो। भन्सार विभागका अनुसार यो आकार गत आवको भन्दा १६.५८ प्रतिशतले सङ्कुचित छ। यस आवमा १,६१,१७३ करोड रुपियाँको आयात भइरहँदा निर्यात १५,७१४ करोड रुपियाँको भएको छ। यस वर्ष व्यापार घाटा १,४५,४५९ करोड रुपियाँ देखिएको छ (भ.वि., २०८०, पृ. ४१)। यस आवमा सबैभन्दा धेरै आयात हुने दश वस्तुमा क्रमशः डिजेल, पेट्रोल, एलपी ग्यास, सुन, शुद्ध फलाम, भटमासको कच्चा तेल, कोइला, मोबाइल फोन, पोलिथिन दाना र कच्चा पाम तेल छन्। त्यसैगरी निर्यात भएका दश वस्तुमा क्रमशः प्रशोधित पामतेल, सेन्थेटिक यार्न, ऊनी गलैँचा र कार्पेट, भटमासको प्रशोधित तेल, अलैँची, तयारी कपडा, फलामे पाता, फलफूलका जुस, जमोठ कपडा र जुटबाट बुनिएका कपडा छन् (भ.वि., पृ. ४३)। तथ्याङ्कले विद्युत्को उपयोग बढाउने तथा विलासी वस्तुको उपयोग घटाउनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिन्छ।

नेपालले सबैभन्दा धेरै भारतबाट १,०२,७८५ करोड रुपियाँको र त्यसपछि चीनबाट २२,२७२ करोड रुपियाँको आयात गरेको छ । त्यसबाहेक इन्डोनेसिया, संयुक्त अरब इमिरेट्स, अर्जेन्टिना, मलेसिया, अमेरिका, युकेन, कतारसहित अन्य देशबाट आयात गरेको छ । निर्याततर्फ भारतमा १०,६६९ करोड रुपियाँ, अमेरिकामा १,९५७ करोड रुपियाँ र त्यसपछि जर्मनी, बेलायत, टर्की, फ्रान्स, क्यानडा, चीन, अस्ट्रेलिया, जापान र अन्य देशमा निर्यात गरेको देखिन्छ । स्मरणीय के छ भने नेपालले चीनमा खासै निर्यात गर्न सकेको छैन । चीन निर्यात तथ्याङ्कको शीर्ष दशमध्ये आठौँ स्थानमा छ । गत आवमा चीनमा नेपालले १७६ करोड रुपियाँको मात्र निर्यात गरेको थियो (भ.वि., पृ. ४४) । चीनबाट नेपालमा जुन मात्रामा वस्तु आयात भएको छ, त्योभन्दा निराशाजनक मात्रामा वस्तु निर्यात भएको देखिन्छ । यसले पनि हाम्रो व्यापारघाटा सन्तुलनमा समस्या देखिएको छ ।

राजस्वको अवस्था

नेपालको राष्ट्रिय आयको मूल स्रोतका रूपमा राजस्व मात्रै रहेको देखिन्छ । यसमा पनि तीनओटा प्रमुख आय भन्सार महसुल, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्कका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिन्छ । आ.व. २०७९/८० मा नेपालले १७,३५० करोड रुपियाँ भन्सार महसुल तथा मूल्य अभिवृद्धि करबापत १७,३०६ करोड रुपियाँ सङ्कलन गरेको थियो । त्यसैगरी अन्तःशुल्कबापत ३,२३३ करोड रुपियाँ सङ्कलन भएको थियो (भ.वि., पृ. ४७) । राजस्वमा उल्लेखनीय योगदान गर्ने दश वस्तुमा क्रमशः डिजेल, पेट्रोल, एलपी ग्यास, जिप, कार, भ्यान, तयारी पोसाक, मोटरसाइकल, शुद्ध फलाम, पोलिथिन दाना, एमएस बिलेट र टाइल छन् (वि. भि. पृ. ४८) ।

सामाजिक प्रभाव

अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्थापछि अब त्यसको सामाजिक प्रभावबारे मुख्य तीन विषयमा सङ्क्षिप्तमा चर्चा गरिन्छ । अर्थतन्त्र सबल वा आत्मनिर्भर हुनुले धेरै हदसम्म सकारात्मक सामाजिक प्रभाव पार्दछ ।

यदि अर्थतन्त्र परनिर्भर छ भने त्यसका बेगलाबेगलै दुष्प्रभाव देखा पर्दछन् । अर्थतन्त्रको यस्तो दुष्प्रभावको अध्ययन व्यापक विषय हो । सङ्क्षिप्तमा उल्लेख गर्नुपर्दा नेपाली अर्थतन्त्रको निर्बल वा परनिर्भर अर्थतन्त्रको सामाजिक प्रभावलाई मूलतः वैदेशिक रोजगारी, विद्यार्थी पलायन र आपराधिक गतिविधिका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

प्रभाव र आयतनको दृष्टिकोणबाट हेर्दा हाम्रो देशमा वैदेशिक रोजगारी कमजोर अर्थतन्त्रको सबैभन्दा धेरै सतहमा आएको प्रखर सामाजिक प्रभाव हो । देश यतिखेर जनसाङ्ख्यिक लाभांशको अवस्थामा रहे पनि त्यसको सदुपयोग समुन्नत राष्ट्रनिर्माणमा होइन, गुजारामुखी अर्थतन्त्रको उपयोगमा भइरहेको छ । यता पछिल्लो समयमा विद्यार्थी पलायन गम्भीर चिन्ताको विषय बन्न पुगेको छ । त्यसैगरी अर्थतन्त्रको कमजोर अवस्थाले विभिन्न प्रकृतिका सामाजिक विकृति देखा परेका छन् । त्यसमध्ये आपराधिक गतिविधि पनि एउटा हो ।

वैदेशिक रोजगारी

परनिर्भर अर्थतन्त्रको परिणाम वैदेशिक रोजगारीमा देखा परेको छ । देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादन (जिडिपी) मा एक चौथाइभन्दा बढी (आव २०७२/७३ मा २९.६ प्रतिशत) योगदान विप्रेषणको रहनु नै त्यो प्रमाण हो, जसले हामीलाई नेपाली समाज विप्रेषणबाट चलेको निष्कर्षमा पुऱ्याएको छ (थापा, २०७७, पृ. १५४) । देशभित्र कृषिको आधुनिकीकरण नहुनु, उद्योगव्यवसायको अवस्था रूग्ण हुनु र स्वरोजगारीको अभ्याससमेत सन्तोषजनक नहुँदा आव २०७९/७९ मा मात्रै ७,७१,३२७ नेपाली युवा विदेशिएका छन् (वै.रो.वि, २०८०, वार्षिक प्रतिवेदन) ।

वैदेशिक रोजगारी हाम्रो चाहनाले मात्र कायम रहने हैन । राष्ट्रिय योजना आयोगको सन् २०१७ को रिपोर्टअनुसार सन् १९९२-२०४७ सम्मको अवधि जनसाङ्ख्यिक लाभांशको छ (रा. यो. आ., २०१७, पृ. १०) । त्यसपछि हामी विश्वका अन्य देशजस्तै वृद्धवृद्धाको मुलुक बन्ने छौँ । किनकि

हामीलाई विदेशले सधैं रोजगारी दिने छैन । वैदेशिक रोजगारीले गरिबी न्यूनीकरणमा मदत पुगेको छ । राष्ट्रिय आयमा योगदान पुगेकाले विदेशी मुद्रा सञ्चिति बढाएको छ । यी सकारात्मक पक्षका बावजुद जन्मदर ऋणात्मक बन्नु, जनशक्तिको अभाव हुनु र नेपाल महिला र वृद्धवृद्धाको देश बन्न थाल्नु नकारात्मक प्रभाव हुन् ।

विद्यार्थी पलायन

अर्थतन्त्रको परनिर्भरताले शैक्षिक बेरोजगारी बढ्दै छ । त्यो भयसँगै विद्यार्थी विदेश पलायन हुने क्रम तीव्र बनेको छ । अहिले दैनिक हजारको हाराहारीमा विद्यार्थी विदेश पलायन भइरहेका छन् । त्यसको प्रत्यक्ष असर उच्च तथा प्राविधिक शिक्षामा देखिन थालेको छ । हामीकहाँ स्नातकोत्तरभन्दा माथिका सङ्कायमा विद्यार्थीको न्यूनता छँदै थियो, अब प्राविधिक विषयका लागि विद्यार्थी अभाव देखिन थालेको छ । पूर्वाधार, कृषि र स्वास्थ्यका प्राविधिकक्षेत्रमा सरकारी कोटा पूर्ति हुन सकिरहेको छैन । विद्यार्थी नै नहुँदा देशको भविष्य के होला ? यदि यही प्रकारको अवस्था रह्यो भने अर्थतन्त्र धरापमा पर्ने नै छ । त्यसको असर सामाजिक, मानविकी र साहित्यिक क्षेत्रमा पनि पर्ने छ ।

आपराधिक गतिविधि

अर्थतन्त्रको नकारात्मक अवस्थाले आपराधिक गतिविधि बढेको छ । कृषि, उद्योग र व्यापारको अवस्था सुदृढ हुने हो भने अनैतिक प्रकारले धनार्जन गर्नुपर्दैन । तर यी तीनै क्षेत्रको नकारात्मक स्थितिले भ्रष्ट प्रवृत्ति बढाइरहेको छ । जसरी पनि नाफा कमाउने वा कमिसनखोरी संस्थागत गर्ने प्रवृत्तिले उच्च राजनीतिक तहमा समेत भ्रष्टाचार र अनियमितता बढाइरहेको छ । त्यससम्बन्धी केही उदाहरण अहिले चर्चित नक्कली भुटानी शरणार्थी काण्ड, सुनतस्करी, ललितानिवास प्रकरण, एनसेल प्रकरण, किर्ते सर्टिफिकेट प्रकरण हुन् ।

यस आलेखको पूर्वार्धमै यसको पहिलो आधार आर्थिक पक्ष भएको उल्लेख गरिसकिएको छ, जसमाथि

उपरी संरचना उभिएको हुन्छ । जब आर्थिक आधार (अर्थतन्त्र) नै परनिर्भर हुन्छ, त्यो समाजमा त्यसका बेग्लामेग्लै दुष्प्रभाव देखा पर्छन् । देशमा यस खालका दुष्प्रभाव प्रशस्त छन् ।

राजनीतिक प्रभाव

अर्थतन्त्रको राजनीतिक प्रभावलाई मूलतः तीन खण्डमा विभाजन गरेर चर्चा गर्नु उपयुक्त हुने छ ।

राजतन्त्रको पतन

वि.सं. २०१५ सालको निर्वाचनमा नेपाली काङ्ग्रेसले प्रचण्ड बहुमतसाथ सरकार गठन गरेको थियो । विपी कोइरालाजस्ता व्यक्तित्वले सरकारको नेतृत्व गरेका थिए । तत्कालीन राजा महेन्द्रले काङ्ग्रेस सरकारले जनापेक्षानुरूप काम गर्न नसकेको भन्दै प्रतिगमन लादे । त्यसपछि तीन दशकसम्म राजाको एकछत्र शासन चल्यो । यस अवधिमा अर्थतन्त्र, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, पूर्वाधार विकासजस्ता क्षेत्रका सूचकाङ्क ऋणात्मक थिए । भ्रष्टाचार, अपराधीकरण र दण्डहीनता चरम थियो । पञ्चायत आफैले स्थापना गरेको साभ्ना डुब्यो । रुस, चिनजस्ता देशले स्थापना गरिदिएका उद्योगव्यवसायसमेत टाट पल्टिए । तिनै उद्योगलाई वि.सं. २०४६ सालपछि नवउदारवादी अर्थनीति अपनाएको सरकारले निजीकरण गर्‍यो ।

राजतन्त्रअन्तर्गत अर्थतन्त्र अत्यन्तै गम्भीर अवस्थामा पुगेकाले स्वयम् राजा राज्यको आयस्रोतबाट सन्तुष्ट थिएनन् । त्यसैले राजाले राज्यस्रोतका साथै निजी उद्योगव्यवसायमा लगानी बढाउँदै गएका थिए । सूर्य थापाको पुस्तक *राजतन्त्रको अर्थराजनीति* मा डा. बाबुराम भट्टराई लेख्छन्— अधिकांश लगानी औद्योगिक र उत्पादनमूलक कारोबारमा भन्दा व्यापारिक र अनुत्पादक कारोबारमा गरेको देखिनु र जमिनको आयभन्दा पुँजीको आय कैयौं गुणा बढी देखिनुले आर्थिक हिसाबले वर्तमान नेपाली राजतन्त्रको चरित्र सामन्तवादीभन्दा पनि दलाल तथा नोकरशाही पुँजीवादी धेरै भएको बुझ्न कठिनाइ पर्दैन (थापा, २०६४, पृ. पुस्तकको मन्तव्य) । डा. भट्टराईको यस

विश्लेषणलाई पूर्वराजा ज्ञानेन्द्रको विभिन्न उद्योगव्यवसायमा लगानीको प्रसङ्गसँग जोड्दा हाम्रो अगाडि एउटा स्पष्ट चित्र आउने छ अर्थात् अर्थतन्त्र सामन्ती चरित्रमा रहन नसकेकै कारण राजतन्त्रको पतन भएको भन्ने पनि प्रस्ट हुन्छ । मार्क्सले लेखेभैँ पुराना शक्ति पुरानो प्रकारले रहनै नसक्ने र नयाँ शक्तिले पुरानो सम्बन्धलाई स्वीकारनै नसक्ने स्थितिमा राजतन्त्रको पतन भएको थियो (मार्क्स, सन् १८५९, पृ. ३) । यसबाट सामाजिक परिवर्तन कसैको व्यक्तिगत चाहना वा आकङ्क्षाका आधारमा नभएर वस्तुगत आवश्यकताका आधारमा हुने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

गणतन्त्रको स्थापना

नेपालमा गणतन्त्र स्थापनाको दुई अवधि देखा पर्छन् । पहिलो वि.सं. २०४६ सालमा राजतन्त्रको विकल्प खोजियो । विकल्पमा प्रजातन्त्र स्थापना भयो अर्थात् राजतन्त्रलाई छुट्टा दिएर अथवा संविधानमा राजतन्त्रलाई विशेष अधिकार दिएर प्रजातन्त्र स्थापना गरियो । तर वि.सं. २०५९ सालसम्म आइपुग्दा राजतन्त्र संविधानको सीमाभित्र रहन नचाहँदा प्रतिगमन भयो । त्यसपछि मात्रै शान्तिपूर्ण आन्दोलन चलाइरहेका दल र दश वर्षसम्म सशस्त्र द्वन्द्व चलाइरहेका राजनीतिक दलले आफूलाई राजतन्त्रको विरुद्ध उभ्याए । फलस्वरूप वि.सं. २०६२-६३ सालमा जनआन्दोलन सुरु भएर त्यसैको बलमा गणतन्त्र स्थापना भयो । गणतन्त्रको स्थापना देशको अर्थतन्त्र सामन्ती संरचनाअन्तर्गत रहन नसक्ने चेतनाको अभिव्यक्ति थियो । जनताको यस्तो चेतनालाई वि.सं. २०४६ सालमा ठम्याउन नसके पनि वि.सं. २०५९ पछि दलहरूले त्यो वास्तविकता स्वीकारेकाले अब अर्थतन्त्रले सिद्धान्ततः सामन्ती अवरोधको सामना गर्नु नपर्ने भएको छ । यसरी नेपाली अर्थतन्त्रले सामन्ती अवरोध समाप्त पार्ने एउटा प्रयत्नको अभिव्यक्ति नै गणतन्त्रको स्थापना हो भन्न सकिन्छ ।

गणतन्त्र आएपछि

विश्वको इतिहास हेर्दा दास शिल्पकारमा, शिल्पकार व्यापारीमा र व्यापारी उद्योगपतिमा फेरिन्छन् (ह्युबरमन, २००४, पृ. १३७) । नेपाल यतिखेर मूलतः व्यापारी उद्योगपतिमा फेरिने स्थितिमा छ । तर गणतन्त्र स्थापनापछि पनि व्यावहारिक रूपमा सामन्ती अवरोध अझै हटिसकेको छैन । त्यसका लागि गणतन्त्रको संस्थागत विकास हुनुपर्दछ । देश अहिले त्यही चरणमा छ । नेपाली राजनीतिको केन्द्रमा दुईओटा वर्गले आफ्नो हितसाधन गर्ने प्रयास गरिरहेका हुन्छन् । ती दुई वर्ग हुन्—

क. सामन्ती वर्ग

ख. दलाल तथा नोकरशाही वर्ग

वि.सं २०६२-६३ सालको परिवर्तनपछि सामन्ती तत्त्व रक्षात्मक अवस्थामा पुगे पनि दलाल तथा नोकरशाही पुँजीपति अगाडि आएको छ । त्यसको प्रमाण हामी विभिन्न माफियागिरी वा कमिसनखोरीमा पनि देख्न सक्छौं । देशमा यस्ता प्रतिनिधि प्रवृत्ति छन्, जसले व्यावसायिक स्वार्थका लागि सत्ताका कुनै पनि पार्टीलाई उपयोग गर्छन् (थापा, युगदर्शन साप्ताहिक, २०८० मङ्सिर १३ गते) । त्यसैगरी विभिन्न औद्योगिक घरानाले सिधै राजनीतिक पार्टीको सदस्यता लिन्छन् र सांसदसम्म बन्दछन् । राजनीतिक व्यवस्थालाई व्यावसायिक स्वार्थमा प्रयोग गर्न उनीहरू या त माफिया चरित्र ग्रहण गर्दछन् या प्रत्यक्ष रूपमा विधायिकी अधिकारको चाहना राख्छन् ।

त्यसैले अब देशमा औद्योगिक गतिविधि तीव्र पार्नुपर्दछ । त्यसका लागि राजनीतिले नेतृत्व प्रदान गर्नुपर्दछ । औद्योगिक घराना, माफिया र ठेकेदारले वर्तमान राजनीतिलाई उपयोग गर्ने प्रयत्न एकातिर र राष्ट्रिय आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण गर्न देशभक्त शक्तिको प्रयत्न अर्कातिर । यही हुने छ— अर्थतन्त्रको आगामी राजनीतिक क्रियाकलाप ।

निष्कर्ष

हाम्रो देशको कृषिक्षेत्र अत्यन्तै पिछडिएको छ । कृषिको वैज्ञानिकीकरण हुन सकिरहेको छैन । फलस्वरूप देश कृषिमै परनिर्भर हुन पुगेको छ । त्यस्तै उद्योगक्षेत्र

त भन् रूग्ण अवस्थामा छ। जेजति उद्योग छन्, ती साना आकारका छन्। खाद्य र वस्त्रजन्य क्षेत्रका छन्। कच्चा पदार्थ र प्रविधिमा परनिर्भर भएकाले पूर्ण क्षमतामा सञ्चालित छैनन्। फलस्वरूप उद्योगक्षेत्रले पर्याप्त रोजगारी सृजना गर्न सकिरहेको छैन। कृषि र उद्योग क्षेत्रको यस्तो अवस्थाको प्रतिबिम्ब व्यापारमा देखिएको छ। दशकौंदेखि देश व्यापार घाटामा रहनु वा देश आयातमुखी चरित्रमा रहनु कृषि र उद्योगको यस्तै चरित्रको परिणाम हो। यसको अर्को परिणाम बेरोजगारी हो, जसलाई यतिखेर वैदेशिक रोजगारीले टेवा दिइरहेको छ। यद्यपि वैदेशिक रोजगारी तात्कालिक समाधान हो। देशले देशभित्र रोजगारीको अवसर सृजना गर्नेपर्दछ। वैदेशिक रोजगारीको दुष्परिणामस्वरूप देशमा श्रमशक्तिको

अभाव भएकाले बाभो जमिन बढ्दै छ। बसाइँसराइले गाउँ रिक्तो भएको छ। त्यति मात्रै होइन, परिवारको विघटन हुने खतरासमेत देखा परिरहेको छ। अर्थतन्त्रको कमजोर र परनिर्भर अवस्थाको दुष्प्रभाव समाजमा प्रशस्त देख्न सकिन्छ। बेरोजगारी, विद्यार्थी पलायन र सामाजिक आपराधीकरण यसैका परिणाम हुन्। राजनीतिक क्षेत्रमा पनि अर्थतन्त्रीय परनिर्भरताको प्रतिबिम्ब देख्न सकिन्छ। राजनीतिमा माफियागिरी, कमिसनखोरी, भ्रष्टाचार त्यसैका परिणति हुन्। जबसम्म देशमा राष्ट्रिय आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण हुँदैन, तबसम्म राजनीतिक क्षेत्रका विकृति यथावत् रहने छन्। यसलाई अन्त्य गर्न राजनीतिक क्षेत्रबाटै पहल थालिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- थापामगर, प्रकाश (२०७७). *नेपाली राज्यसत्ताको चरित्र : एक बहस*. (प्रथम संस्करण). काठमाडौं : चन्द्रा श्रीस ।
- थापा, सूर्य (२०६४). *राजतन्त्रको अर्थराजनीति*. (प्रथम संस्करण). काठमाडौं : नवयुग प्रकाशन प्रालि ।
- नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (२०७२). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. (नवौं संस्करण). काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- नेपाल सरकार, उद्योग विभाग (२०७८). *नेपालमा आत्मनिर्भर हुन सक्ने औद्योगिक वस्तुहरूको विस्तृत अध्ययन प्रतिवेदन*. काठमाडौं : उद्योग विभाग ।
- नेपाल सरकार, वैदेशिक रोजगार विभाग (२०८०). *वार्षिक श्रमस्वीकृति विवरण २०७९-२०८०*. काठमाडौं : वैदेशिक रोजगार विभाग ।
- नेपाल सरकार, भन्सार विभाग (२०८०). *भन्सार विभागको वार्षिक प्रगति विवरण (आव २०७९/८०)*. काठमाडौं : भन्सार विभाग ।
- नेपाल सरकार, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०८०). *राष्ट्रिय कृषिगणना-२०७८ सारसङ्क्षेप*. काठमाडौं : राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय ।
- मार्क्स, कार्ल (अनु. गिरीश मिश्र). (सन् १९८२). *राजनीतिक अर्थशास्त्र की आलोचना में योगदान*. (द्वितीय संस्करण). नयाँदिल्ली : पिपुल्स पब्लिसिड हाउस प्रालि ।
- ह्युबरमन, लियो (सन् २००४). *मनुष्यकी भौतिक सम्पदाएं*, (प्रथम संस्क. सन् २००४), सहारनपुर : गार्गी प्रकाशन ।
- थापामगर, प्रकाश (२०८०). *अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्था : प्रसाईं र प्रतिगामी खतरा*. युगदर्शन साप्ताहिक. (वर्ष १५, अङ्क १०, २०८० मङ्सिर १३ गते). काठमाडौं : युगज्योति प्रकाशन प्रा.लि. ।
- Government of Nepal, Central Bureau of Statistics (2022 AD). *Nepal National Industrial Survey, 2019/2020 AD*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- Government of Nepal, Department of Industry (2023 AD). *Industrial Statistics, Fiscal Year 2079/080 (2022/2023 AD)*. Kathmandu: Department of Industry.
- Government of Nepal, National Planning Commission (2017 AD). *Demographic changes of Nepal: Trends and Policies Implication*. Kathmandu: National Planning Commission.

